

OBMEJNI FAŠIZEM IN ODNOS DO JUDOV

Renato *PODBERSIČ*Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: renato.podbersic@guest.arnes.si*IZVLEČEK*

Prispevek se metodološko naslanja na arhivske vire ob upoštevanju dosedanjih referenčnih raziskav in objav, ki zadevajo judovsko prisotnost v Julijski krajini in temelji na deskripciji in analizi zgodovinskega gradiva, zlasti tistega, ki ga hranijo arhivi v Rimu in Gorici.

Za Jude v Julijski krajini je bila uvedba rasne zakonodaje leta 1938 dvojna travma, kajti številni so bili pred prvo svetovno vojno vključeni v iredentistično gibanje in celo protagonisti le-tega. Številni Judje so tudi menili, da v Italiji ni antisemitizma, vsaj ne tistega kot v srednji Evropi. V Julijski krajini sta vladali čustvi nacionalizma in etnocentrizma oz. »obmejnega fašizma«, ki je imel od vsega začetka mnoge rasistične poteze.

Ključne besede: Judje, Julijska krajina, Italija, fašizem, protijudovska zakonodaja, preganjanje Judov

IL FASCISMO DI CONFINE E L'ATTEGGIAMENTO VERSO GLI EBREI

SINTESI

Metodologicamente l'articolo si avvale di fonti archivistiche tenendo conto anche degli studi di riferimento e delle pubblicazioni relative alla presenza degli ebrei in Venezia Giulia, basandosi sulla descrizione e sull'analisi del materiale storico, soprattutto quello conservato negli archivi di Roma e Gorizia.

L'introduzione delle leggi razziali nel 1938 è stata per gli ebrei nella Venezia Giulia un doppio trauma, perché precedentemente alla prima guerra mondiale molti tra loro facevano parte o erano persino protagonisti del movimento irredentista. Numerosi ebrei credevano che in Italia non ci fosse antisemitismo, almeno non nella forma in cui c'era nell'Europa centrale. In Venezia Giulia governavano il nazionalismo e l'etnocentrismo ovvero "il fascismo di confine", che già dall'inizio aveva molti accenni razzisti.

Parole chiave: ebrei, Venezia Giulia, Italia, fascismo, legislazione antiebraica, persecuzione degli ebrei

UVOD

Zgodovina preganjanja Judov (šoa oziroma holokavst)¹ v slovenskem prostoru kaže velike razlike, ki pa jih je mogoče poenotiti v kontekstu razumevanja kompleksnega procesa, ki je nazadnje pripeljal do nacističnega genocida nad Judi širom Evrope. Miti in stereotipi, vraževerje in teorije o zaroti ter posledično sovraštvo do Judov so v evropski zavesti prisotni »od začetkov«, pogosto že samo zaradi tega, ker so Judje skozi zgodovino ohranjali močno etnično-religiozno identiteto v okoljih drugih etničnih skupin, verskim predsodkom in nepoznavanju njihovega »čudnega« jezika pa so se pridružili še stereotipi o nepoštenosti Judov, skopuštvu in oderuštvi. Pravzaprav lahko rečemo, da je antisemitizem v evropski družbi stalnica. Ključne razloge zanj gre iskati predvsem v krščanskem pojmovanju judovstva in Judov.²

Raziskovanju in preučevanju zgodovine Judov na obmejnem območju Julijske krajine se je doslej posvečala predvsem italijanska historiografija, v slovenski historiografiji pa je bilo to doslej dokaj pomanjkljivo oziroma premalo celovito.

Kompleksnost judovske krajevne identitete kaže primer Nore Pincherle, ki je v svoji avtobiografiji zapisala: »Rojena sem bila na Reki, študirala sem v Rimu, korenine imam v Gorici, toda živela sem v Parizu« (Pincherle, 2007, 43).

UVAJANJE RASNE ZAKONODAJE V ITALIJI

Tik pred začetkom sprejemanja protijudovske zakonodaje leta 1938 so organizirane judovske skupnosti obstajale v naslednjih italijanskih mestih: Opatija (Abbazia), Alessandria, Ancona, Bologna, Casale Monferrato, Ferrara, Firenze (Firenze), Reka (Fiume), Genova, Gorica (Gorizia), Livorno, Mantova, Merano, Milan (Milano), Modena, Neapelj (Napoli), Padova, Parma, Pisa, Rim (Roma), Turin (Torino), Trst (Trieste), Benetke (Venezia), Vercelli, Verona. Poleg judovskih skupnosti na Apeninskem polotoku so obstajale še štiri izven matične Italije: Addis Abeba (Etiopija), Bengazi (Libija), Rodos (Rodi, Dodekanez) in Tripoli (Libija). Kriza judovstva se je poznala tudi pri zasedenosti posameznih mest z rabini, saj jih od skupno 25 mest kar štiri niso imele svojega rabina (Gorica, Merano, Opatija, Reka). Zanimivo je, da je bila največja kriza v tovrstnem smislu ravno v Julijski krajini (AUCEI, Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, b. 32F, fasc. 22, mapa Circolari).

Politično približevanje med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo je dobilo prepoznavno obliko v dogovoru, podpisanem 24. oktobra 1936. S tem je nastala t.i. os

1 Beseda *holokavst* izhaja iz grščine (*holokaustos*) in dobesedno pomeni žgalno daritev oz. daritev sežgano na ognju. S to besedo se je predvsem v strokovnih besedilih, zlasti od procesa proti A. Eichmannu (1960) naprej, označevalo genocid nad Judi med drugo svetovno vojno. Beseda šoa (shoah) izvira iz hebrejščine in pomeni veliko nesrečo oziroma (popolno) katastrofo. V slovenskem jeziku šele v zadnjem času vedno pogosteje nadomešča besedo holokavst, čeprav je v uporabi že od časa genocida nad Judi med drugo svetovno vojno. V slovenski historiografiji pa še vedno prevladuje beseda holokavst, ki jo za polno označbo svojega delovanja uporablja tudi dokumentacijsko-spominski center Yad Vashem v Jeruzalemu (*Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority*).

2 Primeri: Judje so morilci Boga/Kristusa, tuji in razdiralci v krščanskem okolju, nespoštljivi do božjih nauk (izkoriščevalci in oderuhi) itd.

Rim–Berlin. Hkrati je nacizem za fašiste pomenil nekakšen alibi, da se vrnejo k svojim izvorom, torej tudi k antisemitizmu. Prvi vidni rezultat teh novih mednarodnih odgovorov z Nemčijo je bilo skupno sodelovanje v španski državljanski vojni (1936–1939) na strani generala Franca. Mussolinijevi odposlanci so se začeli pogosteje udeleževati nacističnih shodov, kongresov in raznih slovesnosti, kjer so se nekateri, zlasti Roberto Farinacci, našli razizma in antisemitizma. Hkrati pa je Nemčija, kot potrditev zaveznitva z Italijo zahtevala njeno usklajevanje z nacistično ideologijo. Rasel je vpliv Mussolinijevega kroga, kjer je bilo veliko prepričanih zagovornikov popolnega sodelovanja z nacistično Nemčijo. T.i. italijanski državni antisemitizem, kot so si ga predstavljali fašistični veljaki, naj bi bil drugačen od nemškega, brez njihovega brutalnega preganjanja. Za cilj so si fašisti preprosto predstavljali odstranitev Judov iz države, vendar brez jasnih ciljev, kako to doseči. (De Felice, 1993; Sarfatti, 2007; Schlemmer in Woller, 2005).

V Italiji se je ohranjal star, srednjeveški, versko pogojeni antijudaizem, ki je bil precej daleč od antisemitizma (Miccoli, 2011). Malokdo je verjel temu, kar so rasni ideologi govorili in pisali o Judih, da bi upravičili in opravičili rasno zakonodajo. Obstajala je, seveda, bojazen pred različnostjo in drugačnostjo. Od vse rasne teorije t. i. znanstvenikov so nekateri Italijani sprejemali predvsem del, ki je govoril o njihovi večvrednosti, ker je upravičeval njihovo zagledanost vase. V glavnem pa niso razumeli, zakaj naj bi Judje predstavljali nevarnost za italijansko družbo in državo. Pravzaprav, veliko Italijanov ni v svojem življenju spoznalo niti enega samega Juda. Katoliška cerkev je že od papeža Gregorja Velikega vzdrževala bolj ali manj hladen odnos do Judov, hkrati pa jih ni preganjala kot heretike (Bocchini Camaiani, 1989). Njihova verska tradicija je bila namreč starejša od krščanske, torej od nje niso nikdar odpadli oz. jo izdali. Vendar jih je Cerkev hkrati smatrala za »morilce Gospoda« oz. glavne krivce za smrt Jezusa Kristusa. Zato naj bi si zaslužili prezir in tudi preganjanje. Hkrati jim je bila ponujena možnost »odrešitve« s prestopom v krščanstvo. To stališče je Cerkev skorajda nespremenjeno obdržala vse do II. vatikanskega koncila (1962–1965). Ali kot se je izrazil znani moralni teolog in frančiškan bl. Angelo Carletti di Chivasso (1411–1495) iz Piemonta: »Biti Jud je zločin, ki pa ga kristjan ne sme kaznovati.« (De Felice, 1993; Schlemmer in Woller, 2005; Pisanty, 2006).

Hkrati je fašizem v tridesetih letih preraščal zgolj doktrino in prehajal v religiozno pojmovanje življenja, kot ga je označil sam Mussolini (Gentile, 2010, 212).

Dolgo časa so se v delu italijanskega zgodovinarja pojavljala razmišljanja o fašističnem diktatorju Mussoliniju, ki naj bi se upiral uvajanju protijudovske zakonodaje. Vendar je danes ta teza popolnoma ovržena. Preveč ceneno bi bilo začetek protijudovske gonje v Italiji prealiti na nemške zaveznike in hkrati pozabiti, da je ukaz prišel od samega Duceja, ki se je odločil za pregon na temelju biološkega rasizma (Sarfatti, 1994; Sarfatti, 2007).

Pod napadu na Etiopijo (Abesinijo)³ v letih 1935/36 se je Italija znašla pod udarom sankcij, ki jih je proti njej uvedlo Društvo narodov. Za posredovanje je Italija poleg Bri-

3 Abesinska vojna in kot posledica zasedba Etiopije leta 1936 sta stik z italijansko državo pomenili tudi za približno 30.000 etiopskih Judov, t. i. Falashev, ki so stoletja živeli izolirano od ostalega judovskega prebivalstva. Italijanske državne oblasti so od duhovnih in političnih voditeljev Falashev zahtevale prisego lojalnosti in jih potem povezale z judovskimi voditelji v Italiji (De Felice, 1993).

tancev zaprosila tudi judovski lobi. Uspeh posredovanja je bil slab, kar je povzročilo večja nesoglasja med fašistično stranko in italijanskim judovstvom. Galeazzo Ciano, italijanski zunanji minister, je bil avtor politike postopnega zблиževanja z nacistično Nemčijo, kar je postopoma pripeljalo do postopnega oddaljevanja Italije od mednarodnih judovskih vplivov (Sarfatti, 1994; Schlemmer in Woller, 2005; Pisanty, 2006).

Italijanski tisk je spomladi 1937 začel ostro protijudovsko kampanjo. Povod je predstavljal v Rimu objavljen tekst »Gli ebrei in Italia« (Judje v Italiji), ki ga je pripravil pisatelj in časninar Paolo Orano (1875–1945), sicer zagrizen fašist in antisemit. V svojem pisanju se je Orano oprl tako na klasično zakladnico antisemitizma, kot tudi na polemike s sionisti in tistimi Judi, ki so podpirali fašizem. Sama objava je povzročila različne reakcije, od tihega nasprotovanja javnosti do navdušenega sprejema med antisemiti. Hkrati je pod kontrolo fašističnega režima začel tisk propagandno kampanjo proti Judom. Pri tem so se posluževali več načinov. Na veliko so začeli pisati o protijudovski zakonodaji v drugih, predvsem evropskih državah. Hkrati so ost usmerili v domače Jude, tako da so poudarjali njihova kazniva dejanja. Na veliko so začeli pisati o judovskih posebnostih, njihovem protifašizmu, mednarodnem sionizmu in moči mednarodnega judovstva. Vse to je vodilo k postopnemu sprejemanju protijudovske zakonodaje (De Felice, 1993; Sarfatti, 2007; Collotti, 2008).

Verjetno ni naključje, da je oktobra 1937 prišlo do predloga za ponovno izdajo »Protokolov sionskih starešin«, klasičnega antisemitskega spisa, ki ga je že leta 1921 za objavo pripravil znani politik, nekdanji duhovnik, prevajalec in publicist Giovanni Preziosi (1881–1945), verjetno eden največjih antisemitov znotraj italijanskega fašističnega gibanja (Sarfatti, 1997; Sullam Levis, 2015).

Prvi uradni korak je storila vlada pod vodstvom Mussolinija, ki je 16. februarja 1938 izdala obvestilo št. 14, ki pa je še brez trdnih stališč in dvoumno napisano. V tem dokumentu se pokaže vsa konfuznost pri pripravi protijudovske zakonodaje, saj po eni strani vlada razglša, da nima namena uvesti nobenih političnih in ekonomskih ukrepov proti italijanskim Judom, razen v primerih, ko bi ti delovali proti fašističnemu režimu. Hkrati si je vlada pridržala pravico nadzorovati in omejevati tiste Jude, ki so se po prvi svetovni vojni preselili v Italijo, in nasploh vlogo ter pomen (italijanskih) Judov v državi (De Felice, 1993; Zimmerman, 2005).

Judje v Italiji so se znašli pod drobnogledom, najprej birokratskim. Italijanski znanstveniki so 14. julija 1938 sestavili »Manifest rasističnih znanstvenikov«, objavil ga je časopis *Giornale d'Italia*, kjer Judom očitajo, da ne pripadajo nobeni rasi in dodajajo: »Judje predstavljalo v Italiji edini narod, ki se ni asimiliralo, saj ga sestavljajo rasne in neevropske prvine, popolnoma različne od prvin, ki so izvor Italijanov.« (De Felice, 1993; Schlemmer in Woller, 2005). Hkrati je skupina univerzitetnih profesorjev pripravila manifest o rasi in ga izdala 26. julija 1938. Omenjeni manifest je bil objavljen 5. avgusta 1938 v reviji »La difesa della razza«. Kmalu so se pričeli prvi ukrepi proti italijanskim Judom (De Felice, 1993; Caffaz, 1989; Sarfatti, 1994; Collotti, 2008).

Fašistične oblasti so 5. septembra 1938 ustanovile »Glavno upravo za demografijo in raso« (it. *Direzione generale per la demografia e la razza*), ki so ga poznali pod kratkim imenom »Demorazza«. Omenjeni državni organ je dejansko načrtoval in vodil preganjanje Judov pod fašizmom, pravzaprav je skrbel za izvajanje zakonov za »zaščito italijanske

rase« (it. *Difesa della razza italiana*) in je tako dobil tudi formalno pokritje za delovanje, ki se je sicer začelo že dober mesec pred tem (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Collotti, 2008).

V začetku avgusta 1938 so fašistične državne oblasti najavile, da po njihovem mnenju diskriminirati ne pomeni hkrati tudi preganjati. Hkrati so torej na začetku sprejemanja protijudovske zakonodaje dale vedeti, da Judov ne mislijo preganjati. Zatrjevale so, da jim mislijo dopustiti le takšen družbeni vpliv, ki bi ustrezal njihovemu dejanskemu številu v italijanski družbi. Torej majhen vpliv! Od septembra 1938 so uvedli več zakonskih ukrepov za izključitev Judov iz javnosti in izdali serijo odlokov, ki so bili del rasne zakonodaje (it. *Leggi per la difesa della razza*). Fašistični zakon je določal, da je Jud vsak, ki se je rodil judovskim staršem, ne glede na njegovo vero. Torej je šlo za rasni pristop določanja judovstva, ki je judovstvo staršev povezoval s pripadnostjo judovski veri. Kasneje se je tovrstna zakonodaja še zaostrovala, saj so iskali tudi rojene v mešanih zakonih (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Moos, 2004; Schlemmer in Woller, 2005; Zimmerman, 2005; Collotti, 2008).

Najprej so 22. avgusta 1938 izvedli splošni popis prebivalstva in notranji popis po vseh ministrstvih, da bi ugotovili natančno število Judov v Italiji in njihov socialno-ekonomski položaj. Pokazalo se je, da je tedaj v Kraljevini Italiji živelo 58.412 prebivalcev, kjer je bil vsaj eden od staršev Jud. Od tega je bilo 48.032 italijanskih Judov in 10.380 tujih Judov, ki pa so v Italiji živeli več kot šest mesecev. Hkrati so iz popisa ugotovili, da jih je 46.656 tudi dejansko izražalo svojo pripadnost judovstvu, medtem kot je bilo 11.756 takih, ki so judovstvo zapustili oz. izstopili iz judovskih skupnosti, ali pa je šlo za otroke Nejudov iz mešanih zakonov (De Felice, 1993; Sarfatti, 2007; Moos, 2004).

Oktober 1938, torej že v fazi sprejemanja protijudovske zakonodaje, je očitno tudi osrednje vodstvo Zveze judovskih skupnosti v Rimu začutilo potrebo, da pisno izrazi »zahvalo Duceju in blagoslov Najvišjega, ker je ohranil mir v svetu«. Šlo je za čas neposredno po sporazumu v Münchnu, kjer so se zahodne sile in nacistična Nemčija, tudi s posredovanjem Mussolinija, odločile vzeti Sudete Čehoslovaški in jih priključiti Nemčiji. Fašistični tisk je seveda vlogo Italije poveličeval in pretiraval s hvalami na račun Mussolinija (AUCEI, Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933, b. 32F, fasc. 22, mapa Circolari).

Od septembra 1938 so italijanske oblasti uvedle več zakonskih ukrepov za izključitev Judov iz javnega življenja in napisale več okrožnic, kjer so razlagale ravnanje z Judi. Preko okrožnic raznih ministrstev so administrativna določila pošiljali prefektom po pokrajinah. Tako je kraljevi dekret št. 1728, sprejet 17. novembra 1938, določal vrsto predpisov za »zaščito italijanske rase«. Njegov deveti člen je določal, da je potrebno prijaviti pripadnost judovski rasi in osebni status vpisati v register prebivalstva. Deseti člen pa je določal, da državljani judovske rase ne morejo služiti vojske v miru in niti v času vojne. Zakoni in predpisi s tega področja so se kasneje dopolnjevali in spreminjali, tja do propada fašizma poleti 1943 oz. do konca druge svetovne vojne leta 1945 na ozemlju Italijanske socialne republike pod kontrolo Nemcev v severni Italiji. Na spremembe je vplivala predvsem splošna politična situacija (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Moos, 2004; Zimmerman, 2005; Schlemmer in Woller, 2005).

Fašistična definicija Judov v Kraljevini Italiji je sicer podobno kot nacistična temeljila na rasni podlagi. Za podlago ugotavljanja judovstva posamezne osebe pa so fašisti vzeli

judovstvo staršev, za razliko od nacistov, ki so to preverjali pri starih starših. V italijanskem fašističnem režimu je tako za Juda veljal, kdor je imel judovskega očeta in judovsko mater, ne glede na to, če je tudi sam imel judovsko vero ali ne. Prav tako je bil za Juda označen tisti, ki je imel judovskega očeta in tujo mater ter kdor je imel judovsko mater in nepoznanega očeta. Pri tem so za Juda opredeljevali tudi tistega, ki je izviral iz mešanega zakona, kjer je bil eden od staršev italijanski Jud, pri tem pa je tudi sam imel judovsko vero ali pa je kako drugače kazal privrženost judovstvu. Tisti posameznik, ki je imel od italijanskih staršev enega judovskega in je pred 1. oktobrom 1938 izpovedoval drugo vero kot judovsko, ni veljal za Juda. V nasprotju z nacistično rasno zakonodajo torej v Italiji niso poznali različnih kategorij »mešancev«, temveč je določena oseba lahko bila samo »judovske« ali »arijske« rase (De Felice, 1993; Moos, 2004; Podbersič, 2016).

Fašisti so imeli na videz jasen cilj, ločiti Jude od ostalega arijskega prebivalstva. To se je pokazalo kot precej težavno, predvsem zaradi številnih mešanih zakonov. Tudi pri zagovornikih ostre rasne politike je to dejstvo povzročalo zmedo in hkrati pri zakonodajalcih ustvarjalo dileme glede nadaljnjih korakov. Poleg tega so bili italijanski Judje globoko asimilirani v družbo in jih je bilo zelo težko ločiti od Nejudov. Zato so predlogi vodili v smeri, da bi vse asimilirane italijanske Jude, šlo je predvsem za tiste iz mešanih zakonov in konvertite v katoliško vero, preprosto razglasili za arijce. Ostale pa bi v petih letih izgnali iz države oz. bi to obdobje raztegnili na deset let za tiste, ki judovstva niso več prakticirali (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Sarfatti, 2007).

Med glavne fašistične cilje do začetka druge svetovne vojne je sodil izgon Judov iz Italije, kar jih je močno prizadelo predvsem glede pravice do dela in šolanja. Med ostalimi ukrepi so prepovedali poroko arijcev z nearijci, uvedli vladno dovoljenje za poroko s tujcem, prepoved poroke med državnim uradništvom in tujo osebo. Nova rasistična politika je začela upravljati demografske zadeve. Pri italijanskem notranjem ministrstvu so ustanovili poseben oddelek, ki se je ukvarjal z judovstvom in tudi občinski uradi so delovali na rasni podlagi. Tako je morala biti oznaka »Jud« pripisana na vseh uradnih dokumentih. Italijanske oblasti so sprejele vrsto konkretnih ukrepov proti Judom in navedle, česa ti ne smejo početi: Judje niso smeli opravljati delo hišnika v zgradbah, kjer so živeli arijci, niso smeli imeti na cestah svojih stojnic, na katerih bi prodajali svoje blago. Nadalje niso smeli biti lastniki poslovnih in patentnih agencij, trgovati z dragocenimi predmeti, opravljati fotografskega poklica in posredniških dejavnosti. Tudi niso smeli biti trgovski potniki, knjigarnarji, komisijski trgovci, tiskarji, prodajalci umetnin, optiki, prodajalci rabljenih predmetov, trgovci z blagom za otroke, z radioaparati in celo prodajalci igralnih kart. Niso smeli niti prodajati alkoholnih pijač, nabirati starega železa in drugih kovin. Oblasti jim niso izdajale dovoljenj za izvoz sadja in zelenjave, prodajo papirniških izdelkov, opravljanje smetarstva, nabiranje in prodajo dotrajanih vojaških oblek, upravo plesnih šol, krojaških šol, niti niso smeli distribuirati filmov. Judje niso smeli voditi turističnih in potovalnih agencij, niti niso smeli reklamirati oddajanje lastnih sob in niso dobili dovoljenja za upravljanje taksija. Svojih imen niso smeli vključevati v telefonske in druge imenike. Izgubili so dovoljenje za posedovanje radia na domu. Prepovedano jim je bilo stopiti v javne knjižnice, pilotirati letala, gojiti golobe, delati kot tolmači in vodniki. Ministrski svet je 10. novembra 1938 sprejel zakon za zaščito rase,

ki je prepovedoval zakonsko zvezo med italijanskim državljanom arijske rase z osebo, ki je pripadala drugi rasi. Hkrati je zakon razglašal, da je taka zveza v skladu z omenjeno prepovedjo neveljavna (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Collotti, 2008).

Italijanski Judje so svoje premoženje (stanovanja, hiše, podjetja, delnice) pogosto prodajali pod ceno, tako tudi lastništvo tržaškega dnevnika *Il Piccolo*. Slednjega je leta 1881 ustanovil in vodil tržaški Jud Teodoro Mayer (1860–1942), ki je sicer užival zaupanje vodilnih fašistov. Večina državnih organov, uradov in javnih agencij je sicer prenehala zaposlovati Jude (Sarfatti, 2007).

Odkriti antisemitizem, ki nikakor ni bil značilen za Italijo med obema svetovnima vojnoma, je tako dobival odkrito podobo »obveznega nacionalnega čustva«. Ni bilo več razlikovanja med Judi, kajti prav vsi so postali »nevarni za državo« (Sarfatti, 1994; Sarfatti, 2007).

VLOGA TRSTA PRI SPREJEMANJU RASNE ZAKONODAJE

Tem začetnim protijudovskim ukrepom so oktobra 1938 sledili drugi, mnogo hujši. Septembra 1938 se je Mussolini odpravil na obhod po severovzhodu države, ki je trajal od 18. do 26. septembra. Na Velikem trgu v Trstu se je 18. septembra zbrala množica ljudi, predvsem zaradi fašistične propagande. Mussolini je imel tega dne ognjevit govor, kjer je z balkona oznanil, da so v Italiji stopili v veljavo rasni zakoni, ki zadevajo Jude, in potrebo po njihovi izključitvi iz javnega življenja. Zanje je namreč izjavil, da niso Italijani in da ne sodijo mednje. Zbrana množica je Ducejev govor sprejela z ovacijami, kot vse takratne novice, pospremljene z državno propagando (De Felice, 1993; Sarfatti, 1994; Schlemmer in Woller, 2005).

Za Duceja je torej Trst postal »osrednja periferija«, če uporabimo besede tržaške zgodovinarke Silve Bon (Bon, 2005, 58), osrednje prizorišče dogajanja, ki so ga že nekaj mesecev pripravljali napadi najbolj izpostavljenih italijanskih rasnih antisemitov (Roberto Farinacci, Giovanni Preziosi, Piero Pellicano, Gino Sottocchia). Prav oni so predložili Trst kot idealno mesto in prizorišče ostrega udara proti Judom v državi, ki naj bi pripravljali »judovsko zaroto«. Hkrati pa so opozarjali pred pretirano močjo Judov v državi, zlasti na račun katoliške večine. Pri tem so kot izgovor uporabili tudi predstavništva velikih tujih družb, ki so imele sedež v Trstu (Banke, Assicurazioni Generali, Riunione Adriatica di Sicurtà, Cantieri Riuniti dell' Adriatico). Njihov protijudovski bes se je obregnil tudi proti tržaški krajevni politiki in gospodarstvu, ki naj bi bila preveč povezana z Judi, hkrati pa so z njimi brez problemov živeli ter ustvarjali (Bon, 2005).

JUDJE V JULIJSKI KRAJINI

Judje v Julijski krajini so v medsebojni komunikaciji večinoma uporabljali italijanski jezik, pred prvo svetovno vojno pa tudi nemški jezik. Prisoten je bil tudi jidiš, vendar so Judje kot drugod po monarhiji v procesu akulturacije začeli jidiš opuščati po priselitvi na to območje. Hkrati so kot znamenje kulturne asimilacije vedno bolj prevzemali prevladujoče jezike okolja, kjer so živeli. Jezik v večnacionalni Avstro-Ogrski sicer ni predstavljal

samo kulturne identitete, ampak je prevzemal tudi odločujoče znamenje nacionalne identitete. To je značilen proces v vsej takratni Evropi. Judje se postavljajo na stran večinskih liberalnih nacionalnih gibanj, ker tam vidijo priložnost za emancipacijo. Prav tako se iz istih vzrokov postavljajo na čelo emancipacijskih gibanj (liberalizem, socializem). V tem primeru se Judje v avstrijskem Primorju niso razlikovali od sorojakov v drugih delih monarhije (npr. na Ogrskem), kajti s prevzemanjem italijanskega jezika so se vedno bolj identificirali tudi z italijansko nacionalno identiteto (Pančur, 2011; Podbersič, 2016).

V začetku tridesetih let 20. stoletja so na severovzhodni meji Kraljevine Italije delovale štiri judovske skupnosti: Trst, Gorica, Reka in Opatija. Po konkordatu s Katoliško cerkvijo je želel Mussolini razčistiti odnose in urediti status tudi z nekatališkimi verskimi skupnostmi v Kraljevini Italiji. Z zakoni, sprejetimi v letih 1930/31, je država tudi Judom zagotavljala urejen pravni status in nemoteno delovanje (Bocchini Camaiani, 1989; Bon, 2000).

Judje v Trstu in Gorici so svojo lojalnost do italijanske države in po oktobru 1922 podporo vladajočemu fašističnemu režimu dokazovali tudi s članstvom v fašistični stranki (it. *Partito Nazionale Fascista*, PNF). Fašistično gibanje se je na Goriškem sicer pojavljalo od sredine leta 1919, najprej kot stanovsko združenje »Fascio d'operazione operai«. Ob ustanovitvi je štel okrog sto pripadnikov, med katerimi najdemo tudi Jude (in Slovence). Borbeni fašij Gorice (it. *Fascio Goriziano di combattimento*), je bil ustanovljen v začetku novembra 1920. Iz Gorice se je kmalu razširil tudi na podeželje, v začetku predvsem na območjih, kjer so živeli tudi Italijani, pozneje pa je našel odmev tudi med Slovenci. Med goriškimi fašisti je bilo okrog 350 »starih« Goričanov. Med vidne pripadnike omenjenega gibanja lahko uvrstimo Bruna Dörflesa, sicer poveljnika fašistične škvadre v Gorici še pred pohodom na Rim oktobra 1922. S svojo enoto je patroljiral po goriških ulicah, vdiral v državne urade in povzročal nemire. Skupaj z bratom Giuseppejem sta bila pozneje tudi edina goriška Juda, člana izvršnega odbora goriškega borbenega fašija (Patat, 2009).

Pri svojem delovanju so tudi Judje v Julijski krajini morali upoštevati »konkurenco« različnih fašističnih združenj. Njihovo delovanje je vedno bolj prodiralo v prav vse pore vsakodnevnega življenja vseh delov družbe v tedanji Kraljevini Italiji. Tukaj judovske skupnosti niso bile prav nobena izjema, konec koncev so bili tudi judovski šolarji obvezni sodelovati v fašističnih državnih programih in organizacijah (*Figli della Lupa*, *Balilla*, *Giovanni Fascisti*, *Avanguardisti*). Tukajšnji Judje, kot drugod po Italiji, so si pač prizadevali ostati enakopravni člani državne in narodne, to je italijanske, skupnosti (Bettin, 2012; Podbersič, 2016).

To obdobje so zaznamovali tudi stalni prihodi in odhodi judovskih družin iz srednje in vzhodne Evrope. Julijska krajina je pogosto predstavljala le prehodno točko, preko katere jih je večina odpotovala dalje, v Palestino, Združene države Amerike ali Švico. Čeprav so predvsem pripadniki mlajše generacije ponujali svetlo sliko goriške judovske skupnosti, je bila realnost vendarle bolj žalostna. Skupnost se je namreč vztrajno manjšala. Zato se je vodstvo skupnosti odločilo za vabilo Judom iz Poljske, kjer je dolga stoletja cvetelo evropsko judovstvo. Tako se je v Gorico priselilo tudi nekaj številčno močnih judovskih družin iz Poljske. Toda novi prišleki, pobožni in vdani judovski tradiciji, so s sabo prinesli navade, ki so bile tuje v okolju italijanskega judovstva, kamor je bila vpeta tudi goriška skupnost. Hkrati so novi judovski priseljenci pomenili pravo poživitev pri

obredju v goriški sinagogi. S sabo so namreč prinesli lastno versko tradicijo, ki so jo pri obredju v goriški sinagogi izvajali njihovi kantorji, čeprav so kmalu prevzeli verske naprave, značilne v Gorici. Priseljene družine so torej prinesle mladostno zagnanost in večjo versko gorečnost, spremenila pa se je tudi poklicna struktura, saj so med »staroselci« prednjačili svobodni poklici in tisti na odgovornih vodstvenih mestih, »prišleki« pa so svojo dejavnost gradili na mali trgovini (Morpurgo, 1986; Cedarmas, 1999; Bon, 1998).

V Trstu je Enrico Paolo Salem (1884–1948), sicer po rodu mešani Jud, oktobra 1933 postal župan mesta. Prehodil je značilno pot italijanskega iredentista, prostovoljca v prvi svetovni vojni in fašista od 1921. Pri tem ga pripadnost judovstvu ni ovirala pri političnem in gospodarskem vzponu do sprejema protijudovske zakonodaje leta 1938. Kar je bilo mogoče v Trstu, to ni bilo mogoče v Gorici. Razloge gre iskati tako v številčni primerjavi med obema judovskima skupnostma, kot v njihovi ekonomski moči ter vplivu v mestnem političnem in družbenem življenju. Odlična tržaška judovska organiziranost je z vso svojo razvejano infrastrukturo (šola, vrtec, podporno društvo, dom za upokojence) lahko pomenila samo nedosegljiv vzor za rojake na Goriškem. Po drugi strani sta si bili obe skupnosti ozemeljsko najbližji ter zelo rodbinsko in gospodarsko povezani.

RASNA ZAKONODAJA V JULIJSKI KRAJINI

Prve konkretne podatke o preganjanju Judov v nacistični Nemčiji so v Julijsko krajino prinesli njihovi sorojaki. Med prvimi velja omeniti Pio Lachs, teto Marcella Morpurga iz Gorice, ki se je z Dunaja preselila v Trst takoj po nemški priključitvi Avstrije. Pretresljiva je bila tudi osebna izkušnja Giulia Morpurga, sina predsednika goriške skupnosti, ki je zaradi študija nekaj časa preživel v Nürnbergu, kjer se je neposredno srečal z nacističnim antisemitizmom (Cedarmas, 1999; Podbersič, 2016).

Za Jude v Julijski krajini⁴ je bila uvedba rasne zakonodaje v začetku leta 1938 dvojna travma. Prvič, ker so bili – mnogi – pred prvo svetovno vojno vključeni v iredentistično gibanje in celo protagonisti le-tega, in so zato menili, da so končno »enaki« drugim državljanom. Zato so najbrž upravičeno menili, da so končno »enaki« drugim (Čok, 2015). Po drugi strani so tukajšnji Judje sklepali, da v Italiji ni antisemitizma, za razliko od Nemčije in drugih srednjeevropskih dežel, od koder so izvirali njihovi predniki. Mnogi Judje so se celo dali krstiti v upanju, da bi si tako lahko zagotovili boljše razmere za življenje v domačem kraju (Morpurgo, 1986; Cedarmas, 1999).

V Julijski krajini sta vladali čustvi nacionalizma in etnocentrizma oziroma tako imenovanega »mejnega fašizma« (it. *fascismo di confine*), ki je imel od vsega začetka mnoge rasistične poteze, predvsem v odnosu do Slovencev in Hrvatov (Vinci, 2011). Tako je tržaška in goriška javnost nekako sprejela vse protijudovske ukrepe, ker je bila navajena do takrat sprejemati marsikaj, tudi ne povsem logičnega (Bon, 1997; Podbersič, 2016).

4 Odločil sem se za rabo imena Julijska krajina, ki je v italijanski historiografiji sicer splošno sprejeto ter v geografskem in upravnem jeziku najbolje opredeljuje ozemlje, ki je v širšem smislu predmet disertacije. Avtor tega toponima (Venezia Giulia) je priznani jezikoslovec in goriški Jud Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907), rojen v nekdanjem goriškem getu.

Judje v Gorici, leta 1938 jih je tam živelo dobrih dvesto, so živeli v senci Trsta, ki je štel ob popisu avgusta 1938 okrog sedem tisoč Judov, to je približno 85 % vsega judovskega prebivalstva v Julijski krajini. Poleg tega je predstavljalo tržaško pristanišče pomembno okno v svet za judovske begunce iz srednje Evrope, ki so bežali pred preganjanjem (Catalan, 1991; Bon, 1998).

Seveda so obstajali tudi »arijski« domačini, ki so gojili globoko sovraštvo do Judov. Uživali so podporo in ohranjali so stike z antisemiti na državni ravni, ki so nadzirali pomembne časopise, založbe in tisk (*La difesa della razza, Il regime fascista*). Hkrati so vplivali na poročanje lokalnih časopisov (Il Piccolo, Il Popolo di Trieste, Decima Regio) in revij (La Porta Orientale). Povezovali so se s političnimi in psevdokulturnimi organizacijami (Associazione italo-germanica, nemški generalni konzulat v Trstu, Centro per lo studio del problema ebraico), kar se je še okrepilo po vstopu Italije v drugo svetovno vojno junija 1940 (Bon, 2005).

Tedanji predsednik goriške judovske skupnosti Attilio Donato Moise Morpurgo, sicer član fašistične stranke, se je trudil oblastem dokazati popolno lojalnost judovske skupnosti do oblasti. To dokazuje tudi pismo oblastem z zasedanja vodstva goriške judovske skupnosti z dne 24. oktobra 1938:

Pravi razlagalci občutkov vseh goriških Judov protestirajo proti vsem tistim tujim Judom in posebej proti zvezi, nastali v Ameriki, ki posegajo in delujejo proti interesom fašistične države; potrjujejo še enkrat brezpogojno predanost režimu in Duceju, ustanovitelju imperija, in tradicionalno navezanost na italijansko državo, ki jo je pokazala ta skupnost od svojega začetka, tudi pod avstrijskim jarmom (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, b. G/181, Culto israelitico 1938–1941).

Razpoloženje strahu in negotove prihodnosti znotraj goriške skupnosti pokaže pismo, ki ga je dijak Gino Armani, sicer veren Jud, oktobra 1938 poslal prijatelju Davidu Artomu, sinu rabina v Firencah. Smemo domnevati, da sta se spoznala na enem od številnih sionističnih kampov, ki so jih italijanske sionistične organizacije organizirale v tistih letih. Za Gina zagotovo vemo, da jih je redno obiskoval. V pismu prijatelju je Gino sporočal, da najbolj goreči verniki v goriški sinagogi zapuščajo mesto, ker so priseljenci iz Poljske. Tako naj bi bilo tisto leto okrnjeno praznovanje judovskih praznikov Rosh-ha-Shanah in Yom Kippur, ker ni bilo kantorja, ki bi vodil obredje. Tudi on je bil namreč poljski državljani (ACS, Direzione generale PS, G 1, b. 14, fasc. 172, 1).

Navadni državljani v Trstu in Gorici so sprejemanje protijudovske zakonodaje spremljali z mešanico začudenja, neodobravanja, strahu, včasih tudi privoščljivosti. Adolfo Jacoboni se je zaposlil v nekem podjetju v mestu, a ga je to po kratkem času odpustilo. Zbali so se namreč groženj, ki so jih proti njim izvajali goriški fašistični škvadristi zaradi zaposlitve Juda. Ta je bil prizadet tudi zato, ker je imel v novi italijanski osebni izkaznici zapisano, da pripada judovski rasi. Pripadnost judovski veri sploh ni bila označena, samo pripadnost rasi. Zdelo se mu je, da ga to še posebej zaznamuje. Njegovi sosede in znanci so ravnali različno, nekateri so ga še naprej pozdravljali, drugi so mu obračali hrbet. Po njegovem mnenju se je v Gorici manj občutilo nasprotovanje Judom, zlasti v primerjavi

z večjimi mesti. To pripisuje tudi dobrim odnosom med Judi in katoličani v Gorici (Bon, 2005, 100).

Marcello Morpurgo⁵ v svojih spominih pravi, da v Gorici pred drugo svetovno vojno ni bilo antisemitske tradicije, prisotna je bila le sovražnost, ki so jo izražali nekateri člani fašistične stranke. Redko se je dogajalo, da so posameznega Juda zasmehovali na ulici, so pa v nekaterih javnih lokalih izobesili napise: »Vstop prepovedan psom in Judom«. Vidno nasprotovanje Judom so mestne oblasti izrazile z odstranitvijo spominske plošče na domači hiši Caroline Coen Luzzatto in odstranitvijo kipa v mestnem parku, posvečenega jezikoslovcu Ascoliju. Trgovinam, ki so imele judovske lastnike, so imena zbrisali s pročelij oziroma so zapisali le ime nejudovskega (so)lastnika, včasih pa so jim preprosto dali izmišljena imena (Morpurgo, 1986, 110).

Po drugi strani so tudi nekateri Judje v Trstu in Gorici z navdušenjem sprejeli fašistični pohod na Etiopijo in ozemeljsko razširitev Kraljevine Italije. Pojavili so se prostovoljci, tako vojaški kot civilni, ki so odšli »širit civilizacijo« v Italijansko vzhodno Afriko (it. *Africa Orientale Italiana*). Med približno stotnijo gradbenih prostovoljcev iz Goriške pokrajine sta se npr. znašla tudi Juda Tullio Donati in A. Farber (Cedarnas, 1999, 138).

Ob Mussolinijevem obisku v Gorici septembra 1938 je bilo vsem tujim Judom iz varnostnih razlogov prepovedano zapuščati svoja bivališča. Hkrati pa jih je tudi nadzirala policija (Morpurgo 1986). Razmišljanje goriških Judov glede protijudovske zakonodaje zgovorno ponazarja izjava pravnika Bruna Luzzatta, ki je sicer izstopil iz judovske vere že leta 1911, vendar je vseeno ostajal zelo vpliven član goriške skupnosti: »Sprejeti ukrepi so nezakoniti in tisti, ki so jih napisali, niso pravniki, ampak čevljarji, ki ne poznajo osnovnih elementov prava [...] njihov edini cilj je vzeti denar.« (ACS, Segreteria particolare del Duce, Carteggio riservato (1922–1943), b. 428/ab, 2.).

Tako ob začetku šolskega leta jeseni 1938 judovski učenci niso več smeli v italijanske javne šole. Večje judovske skupnosti, ki še niso imele organiziranih lastnih šol, so to hitro storile. V Gorici je poučevanje prevzela upokojena učiteljica Rina Luzzatto za nižje razrede, medtem ko je višje prevzel Marcello Morpurgo (ASG, Provveditorato agli Studi di Gorizia (1933–1968), b. 32, fasc. 277, Insegnanti di religione israelita, 1938).

Med fašistične ukrepe proti italijanskim Judom sta sodila tudi črtanje iz seznamov PNF in odpust iz fašistične milice. Ukrep je jeseni 1938 zadel Jude v vseh italijanskih pokrajinah. Tako je tržaški fašistični sekretar Emilio Grazioli poročal na sedež PNF v Rimu, da izključevanje poteka v Trstu zelo odločno in brez usmiljenja. Prav vse tržaške Jude naj bi namreč izključili iz stranke (ACS, Serie PNF, b. 7, fasc. Trieste situazione, 3. december 1938).

Prvi seznam goriških Judov, vpisanih v fašistično stranko, je bil sestavljen po popisu, 22. avgusta 1938. Strankino izkaznico je posedovalo 79 članov v Gorici, zraven pa še pet članov od drugod v pokrajini. Od teh so jih takrat državne oblasti šteje za pripadnike judovstvu samo 52, ostali so bili bodisi zakonci Judov oz. niso izpolnjevali določil glede

5 Marcello Aronne Morpurgo (1919–2012), pripadnik ugledne goriške judovske družine. Iz književnosti je diplomiral na univerzi v Padovi. Med vojno se je skrival, po vojni se je odselil v Izrael, kjer se je poročil z Miriam Bolaffio (Morpurgo 1986).

judovstva. Največ goriških Judov se je v stranko vpisalo leta 1935, kar 12. To lahko pripišemo vrhuncu fašistične oblasti, ki se je med drugim pokazal tudi z vojnim pohodom proti Etiopiji. Drugi seznam za črtanje iz PNF so oblasti sestavile 5. decembra 1938, ko so v Gorici izbrisali 33 članov stranke, od tega jih sedem ni bilo uvrščenih na prejšnji, avgustovski, seznam. V Gorici je bil na seznamu PNF vpisan tudi predsednik skupnosti Attilio Morpurgo, član PNF od leta 1932, ter član vodstva skupnosti Giuseppe Eppinger, član PNF od 1920 in imetnik listine »pohod na Rim«. Tudi njih je prizadel ukrep za »zaščito rase«, ki jih je jeseni 1938 črtal iz seznamov stranke (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Ufficio di Gabinetto, b. G/104 bis, Difesa della razza).

Toda kampanja izključevanja se je nadaljevala, saj so počasi prišli na vrsto tudi fašistični prvoborci med goriškimi Judi. Tako so bili med decembrom 1938 in januarjem 1939 iz PNF in fašistične milice izključeni še naslednji goriški Judje: Giuseppe De Ferri, Bruno Luzzatto, Aldo Osmo, Giulio Morpurgo in Giuseppe dr. Eppinger. Iz stranke pa niso izključili Maria in Bruna De Ferrija, ker so jima priznali posebne zasluge za fašistično gibanje, ki sta mu pripadala že od leta 1922 oziroma 1920. Poleg tega so oblasti priznavale tudi dejstvo, da sta judovsko vero zapustila že pred prvo svetovno vojno. Vseeno so PNF priporočali, naj ju zaradi morebitnega negodovanja v javnosti ne postavlja na vidne položaje znotraj stranke. Težave pa so nastopile decembra 1938 ob praznovanju mladinske fašistične organizacije Balilla, ko sta se brata De Ferri na slovesnosti pojavila na tribuni ob goriškem prefektu. Učitelji, ki so pripeljali svoje učence, so v skladu s tedanjo družbeno klimo negodovali zaradi njune prisotnosti (Altieri, 1989).

Poleg tega so fašistične oblasti Judom tudi poitalijančile tuje zvenceče priimke. Tako so Heischmann postali Armani, Goldberger so postali Golberti, Michelstaedter so postali Micheletti, Steindler so postali Staineri, Herskowitz so postali Ercoli, Stern so postali Sterri itd. (Cedarmas, 1999; Bon, 2000).

Večina italijanskih državljanov, zlasti na podeželju, ni razumela, zakaj naj bi Judje predstavljali družbeno nevarnost, saj v svojem življenju niso imeli prilike spoznati njihove kulturno-socialno-verske organiziranosti, ki je bila omejena predvsem na večja italijanska mesta. Seveda to ne pomeni, da se je pri vsem tem obnašalo italijansko prebivalstvo do Judov absolutno korektno, prav tako so le zelo redki nastopali kot antisemitski fanatiki. Pomemben vpliv na to je imela tradicionalno močna italijanska Katoliška cerkev in vpliv Svetega sedeža (Bocchini Camaiani, 1989; Caffaz, 1989).

Italijanski omejitveni zakoni so najbolj prizadeli prav tujce, h katerim so prištevali tudi vse italijanske državljane, ki so državljanstvo pridobili po 1. januarju 1919. Italijo so morali zapustiti do sredine marca 1939. Izseljevali pa so se tudi italijanski državljani judovskega rodu. Njihov cilj je predstavljala tako tujina (Palestina, Švica, Združene države Amerike) kot tudi druga mesta na italijanskem polotoku. Italijanske oblasti so jim sicer brez težav izdajale potne liste, toda težko je bilo pridobiti ustrezne vizume za vstop v tuje države. Po navadi so vizum pridobili samo bogati Judje. Ostalim so preostale zgolj tri možnosti: pridobitev sicer zelo omejenih britanskih dovoljenj za vselitev v Palestino; pridobitev garancijskega pisma od sorodnikov ali prijateljev za preselitev v ZDA; in pridobitev vizuma za tiste države, ki so še dopuščale priseljevanje (Kanada, Avstralija, Južna Amerika). V letih 1939/40 je Gorico zapustilo več kot 50 Judov. Posebno težavo

je odselitev predstavljala za Jude brez italijanskega državljanstva. Morali so se odseliti, čeprav pogosto niso vedeli kam. Poti v srednjo Evropo so jim namreč bile zaprte (Morpurgo, 1986; Catalan, 1991; Bon, 1998).

Zakonodajni dekret, sprejet 17. novembra 1938, je predvideval tudi prepoved naselitve vsem tujim Judom in hkrati določal odvzem državljanstva tistim, ki so ga prejeli po 1. januarju 1919. Dekret je določal, da morajo slednji zapustiti ozemlje Kraljevine Italije do 12. marca 1939. Hkrati je določal izjeme, in sicer za tiste, ki so že dopolnili 65 let, in one, ki so bili poročeni z italijanskimi državljani. Slednji so bili oproščeni omejitvev za naselitev na državnem ozemlju, morali pa so poslati posebno pisno zahtevo na notranje ministrstvo v Rim, in sicer v roku tridesetih dni od uveljavitve dekreta. Nadalje je dekret določal, da se morajo vsi tisti, ki se ne smatrajo za pripadnike judovske rase, registrirati na občinskem uradu. To morajo storiti v kraju prebivanja, in sicer v roku devetdesetih dni od uveljavitve omenjenega dekreta. Oblasti so že jeseni 1938 dvema Judinjama iz Gorice odvzele italijansko državljanstvo (Amelia Golberti in Regina Michelstaedter, vdova Golberti). V začetku leta 1939 so italijansko državljanstvo odvzeli petim Judom: Adolfo Armani, Irene Golberti, Ada Golberti, Michele Fagi in Egone Sterri. Hkrati se je julija 1939 na seznamu znašlo še šest oseb (Clementina Spitz, Irma Russi, Oscar Schnabl, Giuseppe Steinmann, Leone Jacoboni, Francesca Eckert), ki so jim morali razjasniti njihovo pripadnost judovstvu (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Archivio Generale, b. 287, fasc. 1746, Provvedimenti per la difesa della razza).

Ukrep je posebej prizadel tiste goriške Jude, ki so že nekaj desetletij živeli v Gorici, a so jih novi zakoni vseeno šteli med tuje Jude, čeprav so medtem že pridobili italijansko državljanstvo. Med njimi je bila tudi družina Jacoboni, po rodu iz Poljske. Takratni študent Adolfo Jacoboni se je z grenkobo spominjal časov po sprejemu protijudovske zakonodaje, še posebej ga je bolelo, da so ga oblasti obravnavale kot tujca, čeprav je bil rojen v Gorici. Za vsako potovanje izven pokrajine, tudi v bližnji Trst, je potreboval posebno dovoljenje. S težavo ga je pridobil na kvesturi v Gorici, kjer mu je vedno znova nagajal policijski komisar dr. Bonomo (Bon, 2005, 100).

Goriška prefektura je sredi marca 1939 poročala notranjemu ministrstvu v Rim, da se je do tedaj iz Goriške pokrajine odselilo 24 izmed 76 tujih Judov, ki bi zaradi protijudovske zakonodaje morali zapustiti državno ozemlje. Hkrati so poročali, da jih je 35 zaprosilo za podaljšanje začasnega bivanja v državi, 13 tujih Judov pa je spadalo med izjeme in je imelo pravico ostati v državi (ACS, Direzione generale PS, A 16, Ebrei stranieri, b. 11, fasc. 36, Gorizia, 19. marec 1939).

Posamezni Judje se z odvzemom državljanstva niso preprosto sprijaznil. Armani in Golberti sta se odločila za pritožbo v Rim, kjer so 31. oktobra 1939 odločili v njuno korist ter razveljavili preklica njunega italijanskega državljanstva (ASG, Regia Prefettura di Gorizia, Archivio Generale, b. 288, fasc. 1752, Provvedimenti per la difesa della razza. Ricorsi, revoche, vario, 1939–1942).

Zakonodaja je udarila tudi po judovskem premoženju. Attilio Morpurgo, predsednik goriških Judov, je moral arijanizirati svojo veliko trgovino s prehrabnenimi izdelki. Želel jo je prepisati na anonimno delniško družbo, vendar v Gorici ni uspel najti notarja, ki bi mu to opravil. Končno mu je uspelo zadeve pravno urediti v Milanu (Altieri, 1989, 88).

Slika 1: Nekdanji geto s sinagogo v Gorici pred drugo svetovno vojno. Fotografijo hrani Muzej sinagoga v Gorici.

Protijudovski ukrepi so prizadeli tudi priljubljenega goriškega zdravnika dr. Silvia Marca Mordekaia Morpugro (1881–1938), člana ene najuglednejših starih goriških družin, ki ni smel več javno opravljati svojega poklica. V skladu z zakonodajo bi poslej lahko zdravil samo judovske paciente. To ga je tako prizadelo, da je kmalu umrl zaradi zastoja srca (Morpurgo, 1986; Gregorig, 2007). Podobne smrti je umrl tudi dr. Vittorio Itzchak Chai Pavia (1878–1940), diplomant dunajske univerze, ugleden internist ter primarij v privatni bolnici pri sv. Justu v Gorici (Morpurgo, 1986; Gregorig, 2007).

Simbolen, a boleč udarec je goriška judovska skupnost doživela leta 1940, ko so mestne oblasti ulico v nekdanjem getu iz Via Ascoli preimenovali v Via Tunisi. Ugledni goriški jezikoslovec G. I. Ascoli je imel pač to nesrečo, da je bil judovskega rodu (Morpurgo, 1986; Prinčič, 2001).

Veliko Judov je v letih pred začetkom druge svetovne vojne potovalo skozi Julijsko krajino ali se tu za krajši čas ustavilo na poti iz Nemčije in dežel, ki so jih nacisti že zasedli (Avstrija, Češka). Že kmalu po nemškem vkorakanju v Avstrijo marca 1938 so iz karabinjerskega poveljstva v Trstu opozarjali izpostave v Julijski krajini, tudi v Cerknem, da je pričakovati povečan priliv avstrijskih Judov na ozemlje Italije. Naročili so jim pozorno spremljanje beguncev in popis vseh njihovih podatkov, ki jih morajo sporočati kvesturi v Gorici (ARS-1825, 993, 15. marec 1938).

Z začetkom druge svetovne vojne so se evropske meje praktično zaprle za judovsko izseljevanje (Voigt, 1985). To se vidi tudi iz podatkov za Jude iz Julijske krajine, ki so se lahko izseljevali le še v druga italijanska mesta in v Švico (Catalan, 1991; Bon, 2000). Razmere so se dokončno zaostriale po kapitulaciji Italije in ob prihodu nemške vojske v Julijsko krajino. Po vseh italijanskih deželah, ki jih je septembra 1943 zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinoписju poznan tudi kot »La caccia all' ebreo« (De Felice, 1993; Zimmerman, 2005).

V zadnjih dveh desetletjih je v vzponu, predvsem v italijanski historiografiji, zanimanje za holokavst in njegove posledice v Julijski krajini, ko so bile dobro organizirane judovske skupnosti v Trstu, na Reki in v Gorici precej prizadete. Do danes sta se ohranili reška in tržaška judovska skupnost.

BORDERLAND FASCISM AND ATTITUDE TOWARD THE JEWISH
POPULATION*Renato PODBERSIČ*

Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: renato.podbersic@guest.arnes.si

SUMMARY

Fascist Italy was, together with Nazi Germany, accountable for many ignominious actions, in particular against Jews. By the end of the 1930's Italy had established a model of racism-based totalitarian society, just like Germany.

For the Jews in Venezia Giulia the promulgation of the Racial Laws in 1938 was a double trauma. Firstly, because many of them had been part of, or even protagonists involved in, the irredentist movement before WWI and therefore believed that they were "equal" to others. Secondly, because they thought that in Italy, unlike in Germany or other central European countries where their ancestors had originated from, there was no anti-Semitism. In Venezia Giulia, the prevailing sentiments were those of nationalism and ethnocentrism, or the so-called borderland Fascism (fascismo di confine), which had displayed many racist traits since its very emergence. Thus the publics of Trieste and Gorizia somehow accepted all anti-Semitic measures, as by then they had got used to accepting almost everything.

The actions of the Fascists aimed against Italian Jews included the de-listing from the National Fascist Party (PNF) and discharge from the Fascist paramilitary. In the autumn of 1938, these measures were implemented against Jews in all Italian regions. The federal secretary of the Trieste fascio, Emilio Grazioni, reported to the PNF headquarters in Rome that in Trieste the exclusion of members of the Jewish race was carried out firmly and without mercy. According to the report, every Jew from Venezia Giulia was excluded from the party.

Keywords: Jews, Venezia Giulia, Italy, Fascism, anti-Semitic legislation, persecution of Jews

VIRI IN LITERATURA

- ARS-1825** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), Dopisi Karabinjerske postaje Grahovo ob Bači (fond 1825).
- ASG, Regia Prefettura di Gorizia** – Archivio di Stato di Gorizia (Državni arhiv v Gorici), Gorica (ASG), fond Archivio Generale.
- ACS** – Archivio Centrale dello Stato, Rim (ACS), fond Direzione generale Pubblica Sicurezza.
- ACS** – Archivio Centrale dello Stato, Rim (ACS), fond Serie Partito Nazionale Fascista.
- ACS** – Archivio Centrale dello Stato, Rim (ACS), fond Segreteria particolare del Duce, Carteggio riservato (1922–1943).
- AUCEI** – Archivio storico dell'Unione delle Comunità Ebraiche Italiane, Rim (AUCEI), fond Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933.
- Altieri, O. (1989)**: La comunità ebraica di Gorizia e le leggi razziali. *Qualestoria*, 17, 1, 85–90.
- Bettin, M. C. (2012)**: *Italian Jews from emancipation to the racial laws*. New York, Palgrave Macmillan.
- Bocchini Camaiani, B. (1989)**: Chiesa cattolica italiana e leggi razziali. *Qualestoria*, 17, 1, 43–66.
- Bon, S. (1997)**: I »diversi« : la persecuzione antiebraica. Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900, ur. Giampaolo Valdevit, 309–316. Gorizia/Gorica, Istituto Regionale per la storia del Movimento di Liberazione nel Friuli–Venezia Giulia – Libreria Editrice Goriziana.
- Bon, S. (1998)**: Trieste La Porta di Sion. Storia dell'emigrazione ebraica verso la Terra d'Israele 1921–1940. Firenze, Alinari.
- Bon, S. (2000)**: Gli Ebrei a Trieste 1930–1945. Ronchi dei Legionari, Libreria Editrice Goriziana.
- Bon, S. (2005)**: Testimoni della Shoah. La memoria dei salvati. Gradisca d'Isonzo, Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale.
- Caffaz, U. (1989)**: Le leggi razziali – Consenso/dissenso. *Qualestoria*, 17, 1, 23–32.
- Catalan, T. (1991)**: L'emigrazione ebraica in Palestina attraverso il porto di Trieste (1908–1938). *Qualestoria*, 19, 2–3, 57–107.
- Cedarmas, A. (1999)**: La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945. Pasian di Prato, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione.
- Collotti, E. (2008)**: Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia. Roma-Bari, Laterza.
- Čok, Š. (2015)**: Tržaške mestne elite na prehodu iz 19. v 20. stoletje: ustroj oblasti, povezave z Italijo, nacionalno vprašanje. Doktorsko delo. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- De Felice, R. (1993)**: Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo, Torino, Einaudi.
- Gentile, E. (2010)**: Fašizem – Zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Gregorig, B. (2007)**: La presenza medica ebraica nella Gorizia del passato. V: Marco Grusovin (ur.), *Cultura ebraica nel Goriziano*, 219–246. Gorizia/Gorica, Istituto di Storia Sociale e Religiosa.

- Miccoli, G. (2011):** Antisemitismo e cattolicesimo. Brescia. Morcelliana.
- Moos, C. (2004):** Ausgrenzung, Internierung, Deportation: Antisemitismus und Gewalt im späten italienischen Faschismus (1938–1945). Zürich, Chronos Verlag.
- Morpurgo, M. (1986):** Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia, Udine, Del Bianco.
- Pančur, A. (2011):** Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta. Celje, Zgodovinsko društvo.
- Patat, L. (2009):** Il Duce ha sempre ragione. Il Fascismo in Provincia di Gorizia e nella Bassa Friulana. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini«.
- Pincherle, N. (2007):** Come amare le viole del pensiero? Dio non c'era a Ravensbrück. Empoli, Ibisko Editrice Risolo.
- Pisanty, V. (2006):** La difesa della razza: antologia 1938-1943. Milano, Bompiani.
- Podbersič, R. (2016):** Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950. Doktorsko delo. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Prinčič, N. (2001):** Židje v Gorici med drugo svetovno vojno. Diplomsko delo. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Sarfatti, M. (1994):** Mussolini contro gli ebrei. Cronaca dell'elaborazione delle leggi del 1938, Torino, Zamorani.
- Sarfatti, M. (1997):** Gli ebrei negli anni del fascismo: vicende, identità, persecuzione. V: ur. Corrado Vivanti (ur.): Gli ebrei in Italia II, 1625–1764. Torino, Einaudi.
- Sarfatti, M. (2007):** Gli ebrei nell'Italia fascista. Vicende, identità, persecuzione. Torino, Einaudi.
- Schlemmer, T. in Woller, H. (2005):** Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. Vierteljahrschrift für Zeitgeschichte 53, 2, 165–201.
- Sullam Levis, S. (2015):** Purezza e pericolo nella guerra civile Italiana (1943–1945): La persecuzione degli ebrei a Venezia. Acta Histriae 23, 1, 131–142.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria: il fascismo al confine orientale 1918–1942. Roma–Bari, Laterza.
- Voigt, K. (1985):** Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati (1933-1940). Storia contemporanea 16, 2, 45–87.
- Zimmerman, D. J. (2005):** Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945. Cambridge, Cambridge University Press.